

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί, στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1016](https://doi.org/10.12681/dchae.1016)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ι. (1989). Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί, στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 267–276. <https://doi.org/10.12681/dchae.1016>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί, στη Ζάκυνθο: Μια
άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 267-276

ΑΘΗΝΑ 1989

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ: ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ*

Στο βορειοανατολικό άκρο της Ζακύνθου¹ και στην είσοδο ενός όρμου βρίσκεται το νησάκι του Αγίου Νικολάου. Το λιμάνι που σχηματίζεται, αν και μικρό, είναι το ασφαλέστερο του νησιού. Πάνω στο νησί του «΄Αι-Νικόλα», που είναι ακατοίκητο, βραχώδες και απόκρημνο, σώζονται τα ερείπια μιας παλιάς μονής, αφιερωμένης, κατά κοινή ομολογία, στον Άγιο Νικόλαο².

Απ' ό,τι γνωρίζω, εκτός από τις αναφορές για τη μονή του Λ. Ζώη³ και του Ντ. Κονόμου⁴, κανένας μελετητής δεν έχει ασχοληθεί με το μνημείο. Επίσης δεν έχει γίνει καμιά ανασκαφική εργασία. Η μονή αναφέρεται ήδη από το δέκατο πέμπτο αιώνα. Για την περίοδο της ενετοκρατίας στοιχεία για τη μονή παρέχουν ενετικά έγγραφα, τα οποία ήλθαν στο φως έπειτα από μακρόχρονες έρευνες του Λ. Ζώη στο κατεστραμμένο, κατά μεγάλο μέρος, σήμερα Αρχιεπισκοπικό Ζακύνθου⁵. Σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά, το 1603 οι επίτροποι (γαστάλδοι) παραχώρησαν το ναό στους μοναχούς Βησσαρίωνα Κρητικό και Ιωάννη Κυβετό για να μονάσουν εκεί όλη τους τη ζωή. Κατόπιν ο ναός περιήλθε στην ενετική κυβέρνηση. Το 1663 ο εφημέριος της διοικήσεως Ζακύνθου Fra Piero Mercati παρέδωσε το ναό, που ήταν ήδη κατεστραμμένος, στους Αλέξανδρο Μαρκεσίνη και Μαρκαντώνη Στεφανίτση για να ιδρυσουν μονή. Οι γαστάλδοι συμφώνησαν το 1687 με τους μοναχούς Ανανία Κουρούκλη, Νικόλαο Λυκούδη από την Κεφαλονιά και Ζωσιμά Ποταμίτη από τις Βολίμες Ζακύνθου να τους παραχωρήσουν τη μονή για να μονάσουν εκεί για όλη τους τη ζωή. Μετά από τούτο, γνωρίζουμε ότι ο ναός περιήλθε στη δικαιοδοσία των πατέρων του Αγίου Φραγκίσκου του Φρουρίου της πόλης, οι οποίοι παραχώρησαν την εδαφονομία του νησιού στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Γκρεμνών Βολιμών και αυτή με τη σειρά της, το 1736, στο μοναχό Πιέρο Τσόλη. Η τελευταία πληροφορία είναι ότι ο ναός υπήρχε το 1843⁶. Από τότε, η εγκατάλειψη της μονής, που ακολούθησε με την πάροδο του χρόνου, καθώς και οι σεισμοί, που συχνά πλήττουν την περιοχή, είχαν ως συνέπεια τη σημερινή ερειπωμένη κατάσταση του μνημείου.

Η πυκνή βλάστηση που καλύπτει το χώρο των ερειπίων δυσκόλεψε αρκετά την αποτύπωσή τους. Η προσέγγιση σήμερα στο μνημείο γίνεται από τη βορειοδυτική πλευρά του, όπου διακρίνονται τα θεμέλια κά-

ποιου τοίχου, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν υπήρχε τελικά είσοδος από την πλευρά αυτή.

Είναι αισθητός ο διαχωρισμός των ερειπίων σε δύο τμήματα: Το δυτικό τμήμα χωρίζεται με τοίχους σε τρία διαμερίσματα που θα ήταν προφανώς κελιά ή άλλοι βοηθητικοί χώροι. Το ανατολικό τμήμα αποτελούσε το καθολικό της μονής. Ανατολικότερα της μονής, στο ψηλότερο σημείο του νησιού, διακρίνονται τα ερείπια ενός παλιού φυλάκιου (βαρδιόλα) με κόγχη. Η διαφορετική τοιχοδομία των ερειπίων μας επιτρέπει να επιστημονομούμε δύο οικοδομικές περιόδους στο μνημείο. Η πρώτη περίοδος —που είναι βέβαια και η αρχαιότερη— θα αποτελέσει το αντικείμενο μιας διεξοδικότερης διαπραγμάτευσης.

Στην πρώτη οικοδομική περίοδο του μνημείου ανήκουν: α) η αψίδα του Ιερού Βήματος, β) τμήματα των δύο πεσοστοιχιών του ναού, γ) τμήμα του νότιου εξωτερικού τοίχου και δ) τα θεμέλια του δυτικού τοίχου και τμήμα των θεμελίων του βόρειου τοίχου του ναού (Εικ. 1).

* Η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ως ανακοίνωση στο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, τον Απρίλιο του 1987 στην Αθήνα, βλ. Πρόγραμμα και περίληψεις ανακοινώσεων, σ. 78-79. Θερμές ευχαριστίες οφείλω σε όσους με ενθάρρυναν στη δημοσίευση αυτή ή με τις εύστοχες παρατηρήσεις τους στη διάρκεια του Συμποσίου βοήθησαν στη βελτίωσή της. Συγκεκριμένα ευχαριστώ τους καθηγητές: Δ. Πάλλα, Χ. Μπούρα, Π. Βοκοτόπουλο και Γ. Αντουράκη. Ευχαριστώ επίσης το σύζυγό μου αρχιτέκτονα Γ. Πουλημένο για την πολύτιμη συμβολή του στη σχεδιαστική αποτύπωση του ναού.

1. Ιστορικά, τοπογραφικά, αρχαιολογικά και λαογραφικά στοιχεία για τη Ζάκυνθο παρέχουν οι: W. Goodison, *Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfu, Leucadia, Cephalonia, Ithaca and Zante*, London 1822. O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les Iles Ioniennes*, III: Zante, Paris 1879-89. Erz Saluator, Zante, 1-2, Prag 1904. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, 1-2, Κέρκυρα 1849-58. Λ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955. Λ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, Αθήνα 1963.

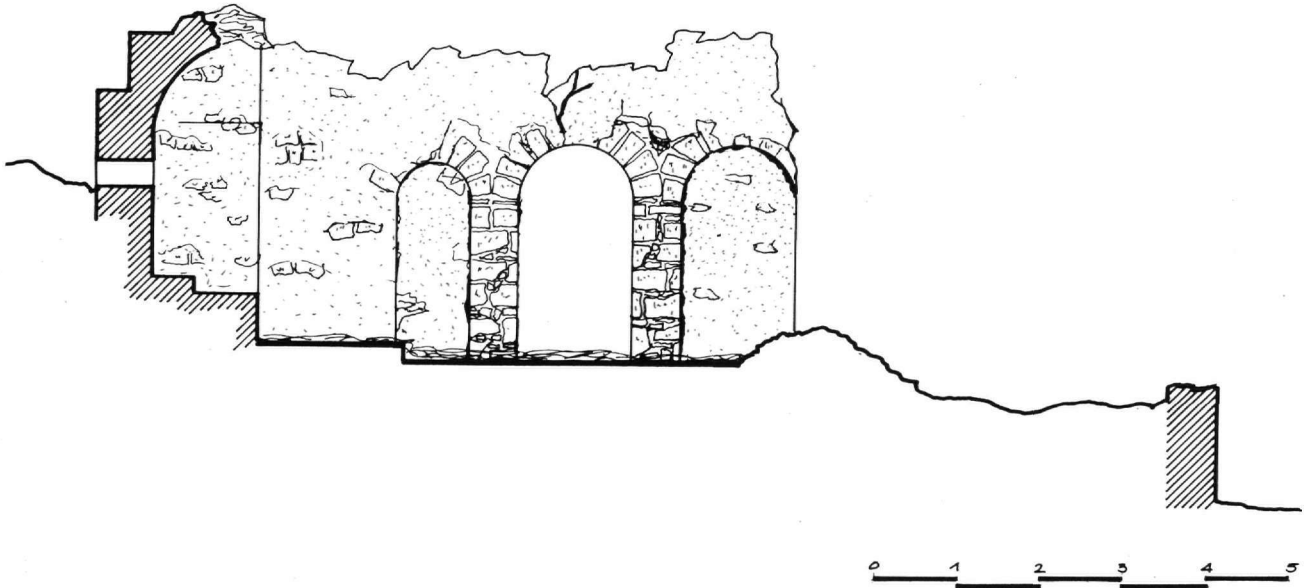
2. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη τον προηγούμενο αιώνα οι εκκλησίες της Ζακύνθου που ήταν αφιερωμένες στον Άγιο Νικόλαο ήταν οι πολυπληθέστερες —γύρω στις ενενήντα. Κατάλογο των εκκλησιών της Ζακύνθου παρέχει ο Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967. Βέβαια, το θέμα της τιμής του Αγίου Νικολάου στα Επτάνησα και γενικότερα στην Ελλάδα είναι πολύ ευρύ. Βλ. G. Antouarakis, S. Nicola nell'arte e nella tradizione Grecoortodossa, OrCr, anno XXVII, N. 1, σ. 37-43.

3. Λ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, σ. 35.

4. Κονόμος, ό.π., λήμμα «Άγ. Νικόλαος στο Νησί».

5. Βλ. ό.π., σ. 1.

6. Ό.π., σ. 102. Ζώης, ό.π., σ. 476.

α) Η αψίδα του Ιερού Βήματος σώζεται έως τη γένεση του θόλου της, σε ύψος 2,47 μ. από το δάπεδο. Είναι ημικυκλική εξωτερικά και εσωτερικά με χορδή 2,60 μ., βέλος 1,38 μ. και πάχος 0,72 μ. (Εικ. 2-3). Όπως είναι γνωστό, η ημικυκλική αψίδα αποτελεί τον πλέον διαδεδομένο τύπο παλαιοχριστιανικής αψίδας, κυρίως στην Ελλάδα⁷. Στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου και σε ύψος 1,86-2 μ. από το έδαφος δημιουργείται ατελής λίθινος κοσμήτης (Εικ. 2-3). Συγκεκριμένα, στο νότιο ώμο της αψίδας ο κοσμήτης βρίσκεται σε ύψος 1,86 μ. και περιτρέπει την αψίδα σε μήκος 1,20 μ., ενώ στο βόρειο ώμο βρίσκεται ψηλότερα, σε ύψος 2 μ., και προχωρεί σε μήκος μόνο 0,20 μ. Η διαφοροποίηση αυτή του κοσμήτη οφείλεται, πιθανότατα, σε επέμβαση στο βόρειο ώμο της αψίδας κατά τη δεύτερη περίοδο του μνημείου, όταν, όπως θα δούμε, ανοίχτηκε στον ανατολικό τοίχο κογχάριο πρόθεσης. Το άνοιγμα που παρατηρείται στο μέσον περίπου της αψίδας είναι μεταγενέστερο (Εικ. 2, 5). Παρόμοιο μεταγενέστερο παράθυρο έχει στην αψίδα της και η βασιλική της Αγίας Μαρίας Παξών⁸. Ο αρχικός ναός του Αγίου Νικολάου φαίνεται ότι δεν είχε παράθυρο στην αψίδα του Ιερού Βήματος, λόγω ίσως της υψομετρικής διαφοράς που παρουσιάζει το έδαφος⁹.

Το δάπεδο της κόγχης του Ιερού Βήματος είναι υπε-

ρυψωμένο κατά 0,62 μ. Λείψανα μιας δεύτερης υπερύψωσης, ύψους 0,15 μ. και πλάτους 0,50 μ., δημιουργούν είδος βαθμίδας (Εικ. 6). Είναι προφανές ότι ο ναός είχε σύνθρονο. Το σύνθρονο έχει σύνθετη μορφή (Εικ. 1). Αποτελεί ανάμειξη του τύπου συνθρόνου με πόδιο¹⁰, που καταλαμβάνει ολόκληρο το χώρο της κόγχης του Ιερού Βήματος —είτε φθάνει σε ευθεία γραμμή μέχρι τη χορδή της κόγχης είτε δημιουργεί πριν από αυτή μικρή ημικυκλική εσοχή—, και του συνθρόνου που έχει σχήμα πεταλοειδές¹¹. Ανάλογο μεικτό σύνθρονο έχει και η βασιλική της Σικυώνας. Όμως εκεί το ύψος του ποδίου είναι μόνο 0,27 μ. και

7. Βλ. Ch. Delvoye, *Etudes d'architecture paléochrétienne*, II. L'abside, Byzantion XXXII (1962), σ. 301, Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, 1952-54, Α', σ. 208.

8. Π. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 22 (1967), *Χρονικά*, σ. 374-375, πίν. 280α-β.

9. Δεν παρατηρήθηκε στην τοιχοδομή της αψίδας πλήρωση παλαιότερου, μεγαλύτερου παράθυρου. Αντίθετα, το υπάρχον άνοιγμα δημιουργήθηκε από αφαίρεση λίθων της τοιχοδομής (βλ. Εικ. 5).

10. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 499-500.

11. Παράδειγμα συνθρόνου με πόδιο που φθάνει σε ευθεία γραμμή μέχρι τη χορδή της αψίδας είναι το σύνθρονο της βασιλικής των Δαφνουσίων Λοκρίδος (Ορλάνδος, *Η βασιλική*, σ. 497-498, και Α. Orlandos, *Une basilique paléochrétienne en Locride*, Byzantion V (1929), σ. 208 κ.ε). Παραδείγματα πεταλόμορφων συνθρόνων αποτε-

του δακτυλιοειδούς βάθρου 0,30 μ.¹². Αντίθετα, στο ίδιο ύψος (0,62 μ.) βρίσκεται το πόδιο του συνθρόνου της βασιλικής των Δαφνουσιών Λοκρίδος¹³. Στο ναό του Αγίου Νικολάου ίσως η αρχική πρόθεση του τεχνίτη ήταν να δημιουργήσει πεταλοειδές σύνθρονο αλλά η διαμόρφωση του εδάφους, που στο νοτιοδυτικό τμήμα της κόγχης είναι βραχώδες (Εικ. 6), τον ανάγκασε να υπερυψώσει ολόκληρη την κόγχη για να καλύψει το βράχο. Όπως είναι γνωστό, το σύνθρονο αποτελεί στοιχείο του παλαιοχριστιανικού ναού, αν και το συναντάμε και σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες¹⁴. Φαίνεται ότι, κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, διατηρήθηκε κυρίως σε ναούς οι οποίοι αποτελούσαν έδρα επισκόπου. Αναφέρουμε τον Άγιο Αχίλλειο Πρέσπας¹⁵, τη βασιλική Βυζαρίου Κρήτης¹⁶, την Επισκοπή Σκύρου¹⁷ κ.ά. Στη Νάξο όμως, για παράδειγμα, συναντάμε σύνθρονο σε μικρότερους ναούς χωρίς, κατ' ανάγκη, αυτοί να υπήρξαν και καθεδρικοί¹⁸.

Εξωτερικά η αψίδα έχει βαθμιδωτή διάταξη (Εικ. 7). Η βαθμιδωτή αψίδα αποτελεί χαρακτηριστικό των ελλαδικών, μακεδονικών και ιταλιωτικών ναών της πρώτης χιλιετίας. Συναντάται όμως και σε μερικά μνημεία του ΙΙου-ΙΙΙου αιώνα¹⁹. Η διάταξη αυτή, που κατά τον Α. Ορλάνδο εξυπηρετεί αισθητικούς σκοπούς, είναι γνωστή ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή²⁰. Συναντάται σε παλαιοχριστιανικούς ναούς της Ελλάδας αλλά και σε μεταγενέστερους, μεσοβυζαντινούς. Κατάλογο των ελλαδικών ναών με βαθμιδωτή αψίδα, τόσο παλαιοχριστιανικών όσο και βυζαντινών, δίνουν οι Χ. Μπούρας²¹ και Π. Βοκοτόπουλος²². Στους καταλόγους αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ο Άγιος Νικόλαος Ζακύνθου.

β) Σώζεται σήμερα τμήμα της νότιας πεσσοστοιχίας του ναού σε ύψος περίπου 2,50 μ. (Εικ. 8-9). Διακρίνονται δύο τετράγωνοι κτιστοί πεσσοί πλευράς 0,60 μ. Οι δύο πεσσοί απέχουν μεταξύ τους 1,45 μ. και φέρουν τόξα που διαμορφώνονται με λίθους. Ο τρίτος από ανατολικά πεσσός δε διασώζεται, σώζεται όμως το τόξο που φερόταν από το δεύτερο και τον τρίτο πεσσό (Εικ. 8). Η απόσταση ανάμεσα στο δεύτερο και τον τρίτο πεσσό είναι κι εδώ 1,45 μ. Δυτικά η πεσσοστοιχία καταλήγει σε παραστάδα, της οποίας σώζονται τα θεμέλια, ενώ ανατολικά σε τοίχο μήκους 1,70 μ. (Εικ. 1, 8). Το διάστημα ανάμεσα στον τοίχο αυτό και τον πρώτο πεσσό είναι 0,90 μ. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι το πρώτο από ανατολικά άνοιγμα της πεσσοστοιχίας είναι μικρότερο σε σχέση με τα επόμενα (Εικ. 1). Ανάλογη διαμόρφωση είχε και η βόρεια πεσσοστοιχία, από την οποία σώζεται μόνο, σε ύψος πάλι 2,50 μ., ο τοίχος στον οποίο κατέληγε ανατολικά (Εικ. 10). Αμυδρά, κάτω από τη βλάστηση, διακρίνονται τα θεμέλια του πρώτου από ανατολικά πεσσοί της βόρειας

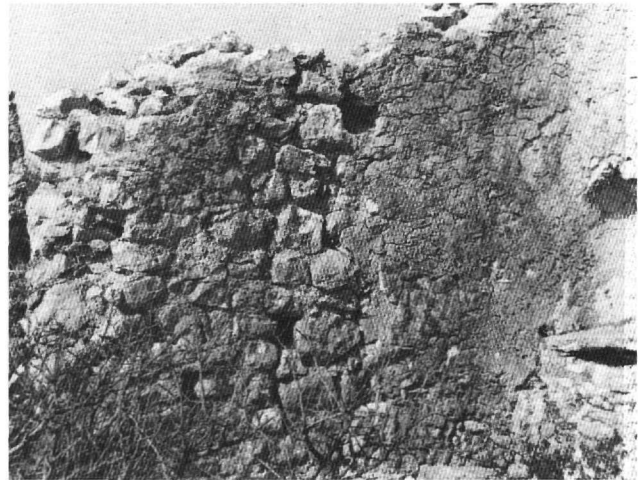
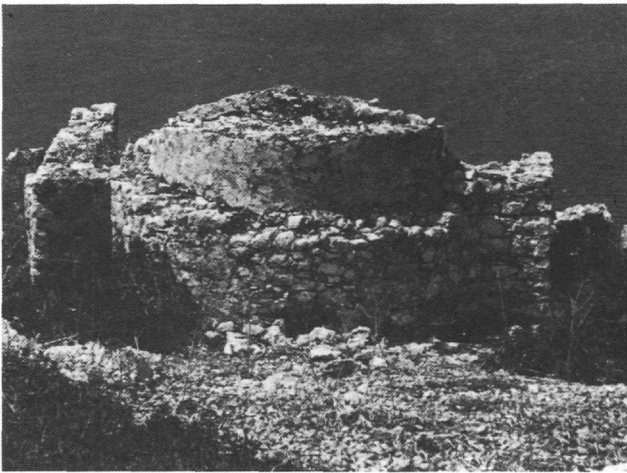

πεσσοστοιχίας σε απόσταση 0,92 μ. από τον ανατολικό τοίχο.

Τα κλίτη λοιπόν του αρχικού ναού χωρίζονταν με πεσσοστοιχίες. Βασιλικές με πεσσοστοιχίες αντί με κιονοστοιχίες στο εσωτερικό τους συναντάμε ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή, όπως είναι η βασιλική Φιλιατρών²³, των Αγίων Θεοδώρων Κερκύρας²⁴, οι δύο βασιλικές στη θέση Οζιά Παξών²⁵, η Επισκοπή Μάστρου²⁶, η βασιλική στο Ζαπάντι Αιτωλοακαρνανίας²⁷ κ.ά.

γ) Από το νότιο τοίχο του ναού σώζεται ένα τμήμα του σε ύψος 2,50 μ. περίπου (Εικ. 11). Ο τοίχος αυτός απέχει 2,57 μ. από τη νότια πεσσοστοιχία και οριοθετεί το ναό από τα νότια.

δ) Από το δυτικό τοίχο του ναού σώζονται μόνο τα θεμέλια, με τη μορφή αναλημματικού τοίχου, σε μήκος 11,90 μ. Στη δυτική αυτή πλευρά του ναού, κάτω από την πυκνή βλάστηση, διακρίνονται αμυδρά τα θεμέλια τοίχων που έφεραν υπερκατασκευή, πιθανότατα κλίμακα. Επομένως, η είσοδος στο ναό πρέπει να γινό-

*Εικ. 5. Το παράθυρο της κόγχης του Ιερού Βήματος.
Εικ. 6. Το σύνθρονο στη βάση της κόγχης του Ιερού Βήματος.
Εικ. 7. Εξωτερική άποψη της κόγχης του ιερού.
Εικ. 8. Τμήμα της νότιας πεσσοστοιχίας (άποψη από το εσωτερικό του ναού).
Εικ. 9. Εξωτερική άποψη της νότιας πεσσοστοιχίας.
Εικ. 10. Ο ανατολικός τοίχος της βόρειας πεσσοστοιχίας.*

λούν τα σύνθρονα των βασιλικών: Βάρδιας Αίγινας, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 159, σχέδ. 2· Βραυρώνας: Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1951, σ. 59, εικ. 8· Λαυρεωτικού Ολύμπου: Ν. Κοτζιάς, ΠΑΕ 1952, σ. 96, σχέδ. 1· Αντιμαχειάς Κω: Α. Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Αντιμαχειάς, ΑΕ 1966, σ. 100, εικ. 100· «Σκουτέλας»: Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1953, σ. 177, εικ. 1 κ.ά.
12. Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, ΠΑΕ 1933, σ. 87-88.
13. Ορλάνδος, Η βασιλική, σ. 497-498.
14. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, Αθήνα

1978 (επανεκδόση), σ. 185-189.
15. Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣΑΠΘ 5 (1971-72) (ανάτυπο).
16. Κ. Καλοκύρης, Ολοκλήρωση της ανασκαφής της βυζαντινής βασιλικής Βυζαρίου, ΠΑΕ 1958, σ. 243 κ.ε.
17. R. M. Dawkins, BSA 11 (1904/5).
18. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 136 και Γ. Δημητροκάλλης, Συμβολαί εις την μελέτην των βυζαντινών μνημείων της Νάξου, Α΄, Αθήνα 1972, σ. 188.
19. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 154 και σ. 180.
20. Ορλάνδος, Η βασιλική, σ. 220-221.
21. Βλ. Ch. Bouras, Zourtsa, une basilique byzantine au Peloponnèse, CahArch XXI (1971), σ. 146-147.
22. Βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 154, σημ. 1.
23. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce decouverts de 1959 à 1973, Roma 1977, σ. 188-189.
24. Ι. Παπαδημητρίου, ΚερκΧρον 2 (1952), σ. 58. Π. Καλλιγιάς, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 316. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 334 κ.ε. Pallas, ό.π., σ. 142-145.
25. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 374-375, και ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 342 κ.ε. Pallas, ό.π., σ. 147-149.
26. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 11-20.
27. Α. Ορλάνδος, Η παρά το Ζαπάντι βασιλική της Μεγάλης Χό-

ταν από τη δυτική πλευρά, ενώ δε γνωρίζουμε εάν υπήρχαν κι άλλες εισόδοι. Τμήμα των θεμελίων του βόρειου τοίχου, σε απόσταση 2,53 μ. από τη βόρεια πεσσοστοιχία, οριοθετεί το ναό στα βόρεια.

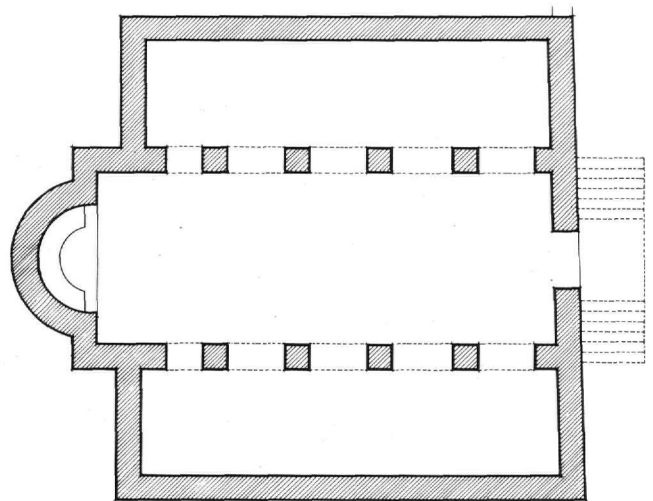
Ο αρχικός ναός ήταν, λοιπόν, μια τρίκλιτη, ορθογώνια βασιλική, μήκους 11,70 και πλάτους 9,30 μ. (Εικ. 12). Ως προς την αναλογία του μήκους προς το πλάτος του κυρίως ναού (1,25), η βασιλική του Αγίου Νικολάου συγκαταλέγεται στην 3η, κατά Ορλάνδο, κατηγορία και μπορεί να συσχετισθεί με την Αχειροποίητο και τη βασιλική Καλυβίων Κουβαρά²⁸. Εφόσον γνωρίζουμε τη σταθερή απόσταση των πεσσών (1,45 μ.), την ανατολική και δυτική κατάληξη των πεσσοστοιχιών, μπορούμε με βεβαιότητα να αποκαταστήσουμε τις πεσσοστοιχίες με τέσσερις πεσσούς στην καθεμιά (Εικ. 12).

Το μεσαίο κλίτος είχε πλάτος 4,20 μ. ενώ το νότιο και το βόρειο 2,53 και 2,57 μ. αντίστοιχα. Τα πλάγια κλίτη, όπως βλέπουμε, διαμορφώνονται ευρύχωρα σε σχέση με το κεντρικό. Άξιο παρατηρήσεως είναι ότι το κεντρικό κλίτος προχωρεί προς τα ανατολικά, πέρα από την ευθεία των ανατολικών τοίχων των πλάγιων κλιτών (Εικ. 12). Τούτο δηλώνει η πλήρως διαμορφωμένη γωνιολιθοδομή στις ανατολικές γωνίες του βόρειου και του νότιου τοίχου²⁹ (Εικ. 9). Εξάλλου, δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι ο ναός είχε τρεις κόγχες στο Ιερό Βήμα.

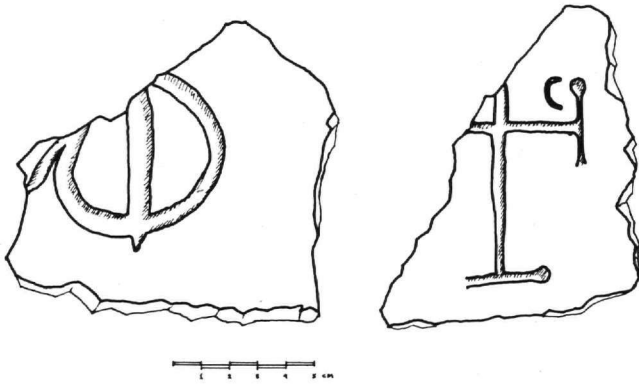
Το φράγμα του πρεσβυτερίου θα πρέπει να το τοποθετήσουμε —αν και μια ανασκαφή θα έλυνε ίσως το πρόβλημα— οπωσδήποτε μετά το πρώτο από ανατολικά άνοιγμα των πεσσοστοιχιών. Το άνοιγμα αυτό, που είναι μικρότερο σε σχέση με τα υπόλοιπα, φαίνεται να αποτελούσε δίοδο επικοινωνίας με τα παραβήματα. Άρα, ο ναός είχε διαμορφωμένο ένα τριμερές Ιερό Βήμα.

Από το πάχος των τοίχων (0,60 μ. περίπου) και την πληθώρα σπασμένων κεραμιδιών, που βρέθηκαν διασκορπισμένα στο νησάκι αλλά και σε δεύτερη χρήση στην τοιχοποιία του μεταγενέστερου ναού, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η βασιλική ήταν ξυλόστεγη. Ακολουθώντας την παράδοση των μνημείων των Ιονίων Νήσων —εκτός των Κυθήρων³⁰— και της δυτικής Στερεάς Ελλάδας θα πρέπει να δεχτούμε το μεσαίο κλίτος του ναού υπερυψωμένο, ώστε να δημιουργείται φωταγωγός. Ανάλογα παραδείγματα αποτελούν οι Άγιοι Θεόδωροι Κερκύρας³¹, η βασιλική στο Ζαπάντι Αιτωλοακαρνανίας³², η Επισκοπή Μάστρου³³ κ.ά. Εξάλλου, η ευτέλεια της κατασκευής και το πάχος των τοίχων του Ιερού Βήματος δε δικαιολογούν την υπόθεση ότι θα μπορούσε να ήταν θολοσκεπές.

Η τοιχοδομία του ναού της πρώτης περιόδου είναι αργολιθοδομή (Εικ. 13). Οι λίθοι είναι μέτριου μεγέθους

και προέρχονται από λατόμηση των βράχων του νησιού. Μεταξύ των αρμών σποραδικά παρατηρούνται πλίνθοι πάχους 1,5-3 εκ. Οι θολίτες των τόξων και του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας είναι λίθινοι (Εικ. 8). Παρόλο που οι θολίτες των παλαιοχριστιανικών ναών είναι συνήθως πλίνθινοι, λίθινοι θολίτες απαντώνται και σε παλαιοχριστιανικά μνημεία, όπως στη βασιλική Παλαιοπόλεως Κερκύρας που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα³⁴. Συνηθέστεροι είναι οι λίθινοι θολίτες σε όψιμα παλαιοχριστιανικά μνημεία (7ου-αρχές 8ου αι.) και σε μερικά μεσοβυζαντινά, κυρίως της νησιωτικής Ελλάδας. Λίθινους θολίτες έχουν: η βασιλική των Αγίων Θεοδώρων Κερκύρας, οι δύο βασιλικές των Παξών, ο Άγιος Τίτος Γόρτυνας³⁵, η Αγία Κυριακή στην Απείρανθο Νάξου³⁶ κ.ά. Από την ηπειρωτική Ελλάδα αναφέρουμε τη Σκριπού³⁷. Η ύπαρξη πλίνθινων θολιτών και σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Ελλάδας αναιρεί την άποψη του Millet ότι οι θόλοι των μεσοβυζαντινών ναών ήταν πάντοτε λίθινοι³⁸.

Στο χώρο των ερειπίων βρέθηκαν τυχαία τεμάχιο πλίνθου, πάχους 3 εκ., και τεμάχιο κεραμιδιού. Και τα δύο φέρουν εμπίεστες σφραγίδες³⁹. Η πλίνθος φέρει ένα γράμμα (;) - σύμβολο⁴⁰ και το κεραμίδι έναν ανισοσκελή σταυρό που κοσμεύεται στα άκρα των κεραιών του με «σταγόνες» ή «μήλα» (Εικ. 14). Επάνω από την οριζόντια κεραία και δεξιά διακρίνεται το γράμμα C. Προφανώς στην ίδια θέση αριστερά θα υπήρχε το γράμμα I, ώστε να σχηματίζονται τα αρχικά IC. Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει ο σταυρός αυτός με το σταυρό της τοιχογραφίας ενός παλαιοχριστιανικού

Εικ. 11. Τμήμα του νότιου τοίχου του αρχικού ναού (στο μέσον).
 Εικ. 12. Κάτοψη του αρχικού ναού.
 Εικ. 13. Η τοιχοδομία του ναού της πρώτης περιόδου.
 Εικ. 14. Θραύσμα πλίνθου και θραύσμα κεραμιδιού που φέρουν εμπίεστες σφραγίδες.

τάφου που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη (κλειστό κολυμβητήριο της Πανεπιστημιούπολης)⁴¹. Σταυροί με «σταγόνες» ή «μήλα» αποτελούν θέμα γλυπτικής και ζωγραφικής σε αρκετά παλαιοχριστιανικά αλλά και μεσοβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας⁴². Το ίδιο θέμα

ρας, Βυζαντινά μνημεία Αιτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ Θ' (1961), σ. 43-53.

28. Βλ. Ορλάνδος, Η βασιλική, σ. 203 και 205.

29. Η επέκταση αυτή του κεντρικού κλίτους οφείλεται, ίσως, στη φύση του εδάφους, που στα πλάγια κλίτη είναι αρκετά βραχώδης. Μια παρόμοια διαμόρφωση, μόνο όμως στο νότιο κλίτος, παρατηρείται και στη βασιλική Λόγγου Εδέσσης (Μ. Μιχαηλίδης, Παλαιοχριστιανική Έδεσσα, ΑΔ 23 (1968), Μελέται, σ. 197, σχέδ. 1). Στην Επισκοπή της Δροπόλεως, που χρονολογείται από τους Δ. Πάλλα, Ν. Μουτσόπουλο και Π. Βοκοτόπουλο στο 10ο αιώνα, τα παραβήματα εισέχουν σε σχέση με το Ιερό Βήμα. Το ίδιο παρατηρείται σε μερικούς ναούς της Τραπεζούντας και της Κριμαίας (βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 134-135 και 188-189).

30. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα, ΚερκΧρον 15 (1970), σ. 148-180.

31. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 334 κ.ε.

32. Βλ. Ορλάνδος, Η παρά το Ζαπάντι βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 43-53.

33. Βλ. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 11-20.

34. Α. Ξυγγόπουλος - Ι. Παπαδημητρίου, Έρευνα εν Παλαιόπολει της Κερκύρας, ΠΑΕ 1936, σ. 99 κ.ε., εικ. 4, 5 και Ι. Παπαδημητρίου, Ανασκαφαί εν Κερκύρα, ΠΑΕ 1939, σ. 92 κ.ε.

35. Α. Ορλάνδος, Νεώτεροι έρευνα εν Αγίω Τίτω της Γορτύνης, ΕΕΒΣ Γ' (1926), σ. 301.

36. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Γ' (1962-63), σ. 52.

37. Μ. Σωτηρίου, Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 124.

38. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 147, σημ. 1.

39. Οι εμπίεστες σφραγίδες πάνω σε πλίνθους και κεραμίδια αποτελούσαν στοιχείο ιδιαίτερα διαδεδομένο, κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, στην Κωνσταντινούπολη και στην περιοχή επιρροής της Νικόπολης, βλ. Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΓ' (1985-1986), σ. 108.

40. Για το περιεχόμενο των σφραγίδων βλ. Θεοχαρίδου, ό.π., σ. 110.

41. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, πίν. 510 γ.

42. Αναφέρω ενδεικτικά: θωράκιο από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης (Μ. Kalliga, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, πίν. VIII, εικ. 15, 16), εντοιχισμένο θωράκιο στην εκκλησία των Βλαχερνών Ηλείας (Α. Ορλάνδος, Αι Βλαχέρναι της Ηλείας, ΑΕ 1923, σ. 30, εικ. 53), παλαιότερο θωράκιο του τέμπλου του ναού του Αγίου Ιωάννη του Ριγανά (Α. Ορλάνδος, Εκ της χριστιανικής Μεσσηνίας, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), τχ. 2, σ. 121, εικ. 31, 32), τμήμα επιστυλίου του τέμπλου του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στη Θήβα (Γ. Σωτηρίου, Ο εν Θήβαις ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, ΑΕ 1924, σ. 14, εικ. 21), τοιχογραφία του παλαιοχριστιανικού τάφου Τ13 της Βέροιας του 4ου αιώνα (ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 280), τοιχογραφία του τάφου Ι του ανατολικού νεκροταφείου των Φιλίππων (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 846, σχέδ. 3),

είναι συνηθισμένο σε μνημεία της Καππαδοκίας και της Δύσης⁴³.

Τα «μήλα» αποτελούν διακοσμητικό στοιχείο πρωιμότερο, ενώ οι «σταγόνες» εμφανίζονται μετά την εποχή του Ηρακλείου (μέσα 7ου αιώνα) και έκτοτε επικρατούν⁴⁴. Στο σταυρό που βρέθηκε στη βασιλική του Αγίου Νικολάου τα «μήλα» της κεραίας έχουν αποκτήσει ένα ελαφρά ελλειψοειδές σχήμα, τείνουν δηλαδή να προσεγγίσουν το σχήμα των «σταγόνων». Μια χρονολόγηση λοιπόν του τύπου αυτού του σταυρού μετά τα μέσα, προς τα τέλη του 7ου αιώνα, θα ήταν αρκετά πιθανή.

Η χρονολόγηση του μνημείου θα πρέπει να στηριχθεί σε μορφολογικούς και δομικούς συσχετισμούς με άλλα μνημεία της δυτικής Στερεάς Ελλάδας και των Ιονίων Νήσων. Παράλληλα, τα πενιχρά ευρήματα και τα ιστορικά στοιχεία θα αποτελέσουν παράγοντες υποβοηθητικούς.

Είδαμε, ήδη, ότι το σύνθρονο και η ημικυκλική βαθμιδωτή ασίδα αποτελούν στοιχεία αρχαιότητας του ναού. Ο υποτυπώδης εξάλλου λίθινος κοσμήτης της ασίδας, που φαίνεται ότι αποτελεί εκφυλισμένο μαρμάρινο παλαιοχριστιανικό κοσμήτη, μας φέρνει κι αυτός κοντά σε όσιμα παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Στη βασιλική στο Ζαπάντι Αιτωλοακαρνανίας, που χρονολογείται στον 6ο αιώνα, ο κοσμήτης που περιτρέχει εσωτερικά την κόγχη του Ιερού Βήματος στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου παρουσιάζει διατομή κοιλόκυρτο κυματίου⁴⁵. Στην Επισκοπή Μάστρου, που χρονολογείται στον 7ο-8ο αι.⁴⁶, ο κοσμήτης είναι πλίνθινος με γεισίποδες. Είναι προφανές ότι ο εκφυλισμένος κοσμήτης του Αγίου Νικολάου πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 6ο αιώνα.

Η έλλειψη πλίνθινων οδοντωτών ταινιών προδίδει κι αυτή την αρχαιότητα του μνημείου. Είναι γνωστό ότι το αρχαιότερο χρονολογημένο παράδειγμα των οδοντωτών ταινιών αποτελεί η Σκριπού⁴⁷ (9ος αι.). Σε άλλα μεσοβυζαντινά μνημεία παρατηρείται μια προσπάθεια για ατελές πλινθοπερίβλητο σύστημα δομής, όπως για παράδειγμα στη βασιλική στη θέση Γράβες Αστακού⁴⁸ και στην Παναγία Κορακονησίας⁴⁹. Επίσης, η τοποθέτηση ελάχιστων πλίνθνων, που παρεμβάλλονται εδώ κι εκεί στην αργολιθοδομή χωρίς οργανωμένο σύστημα⁵⁰, συσχετίζει το μνημείο με τη βασιλική της Μεγάλης Χώρας Αιτωλοακαρνανίας και κυρίως με τις βασιλικές της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Στεφάνου των Παξών, όπου η τοιχοποιία είναι παρόμοια και το πάχος των πλίνθνων κυμαίνεται και εκεί από 1,5-2,5 εκ. Οι βασιλικές των Παξών χαρακτηρίζονται από τον Π. Βοκοτόπουλο ως παλαιοχριστιανικές⁵¹, ενώ ο Δ. Πάλλας τις τοποθετεί στο τέλος του 7ου με αρχές του 8ου αιώνα⁵².

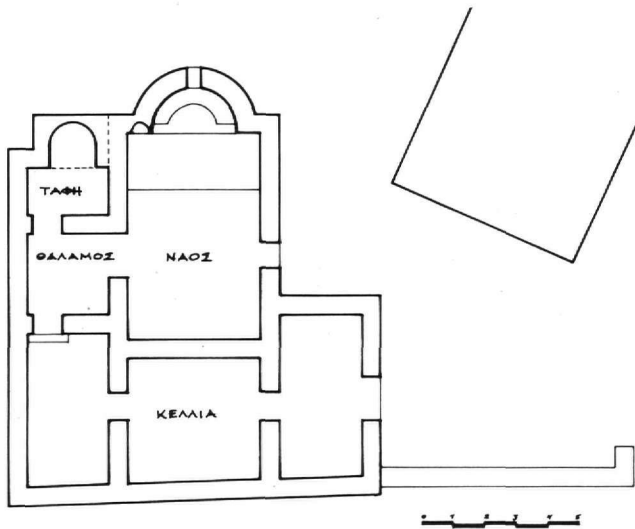
Η διαφοροποίηση του πρώτου ανοίγματος της πεσοστοιχίας σε σχέση με τα υπόλοιπα μόνον ως δίοδος επικοινωνίας με τα παραβήματα μπορεί να δικαιολογηθεί. Επομένως, προϋποτίθεται εποχή κατά την οποία έχει μετακινηθεί οριστικά η πρόθεση και το διακονικό στο ανατολικό τμήμα του ναού. Η εποχή αυτή είναι οπωσδήποτε μετά τον 6ο αιώνα⁵³.

Τα στοιχεία που αναφέραμε, καθώς και ο τύπος του σταυρού της σφραγίδας που ήδη περιγράψαμε, οδηγούν σε μια πιθανή χρονολόγηση της βασιλικής του Αγίου Νικολάου στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αιώνα, εποχή κατά την οποία χρονολογούνται και η Επισκοπή Μάστρου και οι δύο βασιλικές των Παξών.

Η ύπαρξη ναού σε ένα ανοχύρωτο και απροφύλακτο νησάκι, στην είσοδο ενός όρμου, υποδηλώνει ναυτική κίνηση στην περιοχή και οπωσδήποτε προϋποθέτει μακρά περίοδο ηρεμίας.

Η Ζάκυνθος, όπως και η ευρύτερη περιοχή του Ιονίου, από τον 4ο ήδη αιώνα δεινοπαθεί από τις επιδρομές των Βησιγόθων και των Ούνων, με μόνη εξαίρεση την εποχή του Θεοδοσίου⁵⁴. Ακολουθούν οι επιδρομές των Γόθων και κυρίως των Βανδάλων. Οι τελευταίοι με αρχηγό τον Γιζέριχο προξένησαν μεγάλη καταστροφή στο νησί και αποπλέοντας για την Ιταλία συνέλαβαν πεντακόσιους «δοκίμους»⁵⁵ Ζακυνθίους, τους οποίους και δολοφόνησαν στη μέση του Αδριατικού πελάγους⁵⁶. Από τις επιδρομές των Βανδάλων θα ησυχάσει οριστικά η Ζάκυνθος μετά την κατάλυση του βανδαλικού κράτους (535 μ.Χ.), την εποχή του Ιουστινιανού. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά την εκστρατεία του Βελισαρίου κατά των Βανδάλων ο αυτοκρατορικός στόλος, πριν φθάσει στη Σικελία, στάθμευσε για ανεφοδιασμό στη Ζάκυνθο⁵⁷. Νέα δεινά υπέφεραν οι Ζακύνθιοι από τις επιδρομές των Βησιγόθων (549), οι οποίοι λεηλάτησαν στη γύρω περιοχή βυζαντινά πλοία, που στέλλονταν από τον αυτοκράτορα προς στο Ναρσή, όταν ο τελευταίος πολέμησε τους Βησιγόθους στην Ιταλία⁵⁸. Ο καταστρεπτικός σεισμός του 561 έπληξε και τη Ζάκυνθο⁵⁹, ενώ ο μεγάλος λοιμός που ακολούθησε, όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες των σύγχρονων ιστορικών, δεν πρέπει να άφησε αλώβητο το νησί⁶⁰. Χρειάζεται, επομένως, να προχωρήσουμε στον 7ο αιώνα για να δεχθούμε περίοδο ηρεμίας στο Ιόνιο. Η περίοδος αυτή εκτείνεται μέχρι τον 9ο αιώνα, οπότε κάνουν την εμφάνισή τους οι Άραβες πειρατές⁶¹. Και τα ιστορικά στοιχεία, λοιπόν, συμφωνούν σε πιθανή χρονολόγηση της βασιλικής του Αγίου Νικολάου μετά τα μέσα του 7ου ως τις αρχές του 8ου αιώνα.

Γεννάται βέβαια το ερώτημα του προορισμού ενός ναού πάνω σε ένα μικρό και ακατοίκητο νησάκι.

Εικ. 15. Κάτοψη του ναού της δεύτερης περιόδου.

Υπήρχε άραγε στην απέναντι στεριά οικισμός ή στρατιωτική βάση ή μήπως ο ναός υπήρξε το καθολικό κάποιας μονής; Η απάντηση είναι δύσκολη. Τα ιστορικά στοιχεία που παραθέσαμε αποδεικνύουν το στρατηγικό ρόλο της Ζακύνθου στην απόκρουση των εχθρικών επιδρομών της αυτοκρατορίας και στον ανεφοδιασμό του βυζαντινού ναυτικού για τις επιχειρήσεις του στη Σικελία και την Ιταλία. Το στενό ανάμεσα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά φαίνεται ότι αποτελούσε συνηθισμένο πέρασμα στον πλου προς τη Σικελία. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι τον 9ο αιώνα δημιουργείται στην περιοχή ιδιαίτερο θέμα, το θέμα της Κεφαλληνίας⁶².

Στοιχεία για ύπαρξη οικισμού στα απέναντι παράλια δεν υπάρχουν. Αντίθετα, νομίζουμε ότι είναι πολύ πιθανό το λιμάνι του «Αι-Νικόλα» να είχε χρησιμεύσει ως επίγειο ενός ή περισσότερων οικισμών της ορεινής περιοχής των Βολιμών, όπου, κατά τον Π. Χιώτη, εντοπίστηκαν αρχαία ευρήματα⁶³.

Στην εποχή της ενετοκρατίας, τμήμα του κεντρικού κλίτους του παλαιότερου ναού, που, όπως φαίνεται, θα ήταν ήδη κατεστραμμένος, αποτέλεσε το καθολικό της μονής που ιδρύθηκε στο νησάκι (Εικ. 15). Τα τόξα των πεσσοστοιχιών πληρώθηκαν με τοίχους. Ο νέος ναός δεν περιορίστηκε μόνο σε πλάτος αλλά και σε μήκος, αφού στο ύψος του τρίτου πεσσοού τοποθετήθηκε ο δυτικός τοίχος του ναού. Στοιχεία για την ύπαρξη του δυτικού τοίχου στο σημείο αυτό αποτελεί η μεγάλη υψομετρική διαφορά του εδάφους, που υποδηλώνει δύο διαφορετικά επίπεδα, καθώς και σωρός γκρεμισμένων λίθων. Δημιουργήθηκε έτσι ένας μονόχωρος ναός, χωρίς νάρθηκα, πλάτους 4,20 και μήκους 6,40 μ.

Στην κόγχη του Ιερού Βήματος του αρχικού ναού ανοίχθηκε μικρό παράθυρο. Αριστερά της κόγχης του Ιερού Βήματος, στον ανατολικό τοίχο, δημιουργήθη-

τοιχογραφίες από εικονομαχική εκκλησία της Θεσσαλονίκης (Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1937, σ. 346, εικ. 5) και της Νάξου (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΒ' (1984), σ. 335, εικ. 7).

43. Βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 349.

44. Βλ. Kalliga, ό.π., σ. 62.

45. Βλ. Ορλάνδος, Η παρά το Ζαπάντι βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 48.

46. Βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 16

47. Βλ. ό.π., σ. 169 και Γ. Αντουράκης, Χριστιανική αρχαιολογία, Α', Κείμενα, Αθήνα 1984, σ. 134.

48. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 441, πίν. 373γ-δ.

49. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 54 και 142.

50. Αντίθετα, τοιχοποιία με πλίνθους κατά ζώνες παρουσιάζουν τμήματα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής του τέλους του 6ου αιώνα στο Μελινάδο Ζακύνθου, βλ. D. Pallas, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, ArchCr, 1959, σ. 203, εικ. 17.

51. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 374.

52. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, σ. 149.

53. Γ. Σωτηρίου, Η πρόθεσις και το διακονικόν εν τη αρχαία εκκλησία. Συμβολή εις την εξέλιξιν του Ιερού Βήματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους, Θεολογία, περ. Β' τ. Α' (1941), σ. 77-100 και Α. Ορλάνδος, Η από του νάρθηκος προς το ιερόν πορεία του διακονικού και της πρόθεσεως εις τας ελληνιστικές βασιλικάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Δ' (1964-65)

54. Βλ. Χιώτης, ό.π. (υποσημ. 1), 2, σ. 51 κ.ε

55. Δόκιμοι ονομάζονται οι ευγενείς μεγαλοκτήμονες του νησιού, βλ. Χιώτης, ό.π., σ. 48.

56. Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων, ΙΙΙ, 22, 15-18 (έκδ. Λειψίας, 1963): *...ἀλλ' ἔτισαν ἐνταῦθα τὴν δίκην ἀπάντων ὧν περ ἐς Ῥωμαίους εἰργάσαντο καὶ οὐχ ἥκιστα ἐς Ζακυνθίους. Γιζέριχος γάρ, ἐπισκήψας ποτὲ τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ χωρίοις, ταινάρῳ προσβαλεῖν ἐνεχείρησεν. Ἐνθένδ' ἐτε κατὰ τάχος ἀποκρουσθεὶς καὶ πολλοὺς τῶν οἱ ἐπομένων ἀποβαλὼν ἀνεχώρησεν οὐδενὶ κόσμῳ· διὸ δὴ τῷ θυμῷ ἐτι ἐχόμενος Ζακύνθῳ προσέσχε, καὶ πολλοὺς μὲν τῶν ἐν ποσὶ κτείναν, τῶν δὲ δοκίμων ἐς πεντακοσίους ἀνδραποδίσας δι' ὀλίγου ἀπέπλευσεν. Ἐπειδὴ τε γέγονεν ἐν μέσῳ τῷ Ἀδριατικῷ καλουμένῳ πελάγει, ἐνταῦθα κρουοργήσας τῶν πεντακοσίων τὰ σώματα πανταχῇ τῆς θαλάσσης οὐδὲν ὑπολογισάμενος ἔρριπεν.*

57. Προκόπιος, ό.π., 13, 21: *... ἐκ δὲ Μεθώνης ὀρμηθέντες ἀφίκοιντο ἐς τὸν Ζακυνθίων λιμένα, ἔνθα δὴ ὕδωρ τε ἐμβεβλημένοι ὄσον σφίσιν ἐξικνεῖσθαι ἔμελλε τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος διαπλέουσι καὶ τὰ ἄλλα παρασκευασάμενοι ἔπλευον.*

58. Ό.π., VIII, 22, 31-32.

59. Ό.π., VIII, 25, 16 κ.ε.

60. Ό.π., II, 22.

61. Βλ. Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινή ιστορία, Αθήναι 1972, σ. 171. Το 884 ο ναύαρχος Νάσαρ συνέντριψε τον αραβικό στόλο στο στενό ανάμεσα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά. Βλ. Theophanis Continuati, Lib. V, 62-63 (CSHB, έκδ. Βόννης, MDCCXXVIII).

62. Βλ. D. Zakythinos, Le thème de Cephalonie et la defense de l'Occident, L'Hellénisme Contemporain, Athènes 1954, σ. 303-312.

63. Χιώτης, ό.π., σ. 171.

κε μικρό κογχάριο που χρησίμευε προφανώς ως πρόθεση. Σε απόσταση 1,50 μ. από τη χορδή της κόγχης του Ιερού Βήματος, κάτω από τη βλάστηση και την επίχωση, διακρίνεται η βαθμίδα του τέμπλου του μεταγενέστερου ναού.

Το υπόλοιπο τμήμα του κεντρικού κλίτους, μέρος του νότιου κλίτους και ολόκληρο το βόρειο κλίτος της βασιλικής διαμορφώθηκαν σε διάφορους βοηθητικούς χώρους, κελιά κτλ.

Βόρεια της κόγχης του Ιερού Βήματος, ξεχωριστό διαμέρισμα εφάπτεται στο βόρειο τοίχο του ναού. Αποτελείται από δύο χώρους: έναν προθάλαμο και ένα δεύτερο θάλαμο, ο οποίος καταλήγει σε ελλειψοειδή θολοσκεπή κόγχη, εξωτερικά εγγεγραμμένη (Εικ. 16). Εσωτερικά ο θάλαμος είναι επιχρισμένος επιμελώς με λεπτόκοκκο κονίαμα. Στο δεύτερο αυτό χώρο βρέθηκαν οστά διασκορπισμένα. Είναι φανερό ότι πρόκειται για χώρο ταφής.

Η τοιχοδομία της δεύτερης περιόδου είναι αμελέστερη από αυτή της πρώτης περιόδου. Αποτελείται από υλικό σε δεύτερη χρήση: ακατέργαστους λίθους και κομμάτια από σπασμένα κεραμίδια και πλίνθους. Το

κονίαμα, σε σχέση με το κονίαμα των τοίχων της πρώτης περιόδου, έχει λιγότερο ασβέστη και μεγαλύτερα και περισσότερα βότσαλα.

Ο ναός πρέπει να ήταν κι αυτός ξυλόστεγος, αν λάβουμε υπόψη μας την επτανησιακή ναοδομία στα χρόνια της ενετοκρατίας.

Η βασιλική του Αγίου Νικολάου είναι, μέχρι στιγμής, ο αρχαιότερος χριστιανικός ναός της Ζακύνθου, του οποίου τα ερείπια διατηρήθηκαν έως τις ημέρες μας. Εντάσσεται στην όψιμη παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική των Ιονίων Νήσων, η οποία ως ένα σημείο ακολουθεί την παράδοση της προηγούμενης περιόδου ακμής (5ος-6ος αι.). Ο ναός δεν διαθέτει την επιμέλεια κατασκευής και τον πλούσιο διάκοσμο των βασιλικών των προηγούμενων αιώνων, αποτελεί επαρχιακό δείγμα χρόνων που συνήθως χαρακτηρίζονται ως «σκοτεινοί». Η παρουσία του όμως είναι σημαντική, γιατί πλουτίζει τα ελάχιστα αρχαιολογικά δεδομένα που ως σήμερα διαθέτουμε για τη Ζάκυνθο αλλά και για την υπόλοιπη ελληνική ύπαιθρο γενικότερα κατά τους χρόνους αυτούς.

Ioanna Stoufi-Poulimenou

ST. NICHOLAS ON THE ISLAND, ON ZAKYNTHOS. AN UNKNOWN EARLY CHRISTIAN BASILICA

The church of St. Nicholas stands on a small, rocky, uninhabited island at the northeast end of the island of Zakynthos. During the last period of its existence, from the 15th century to 1843, the monument was used as the church of a monastery. The surrounding area of this monastery is now in ruins.

Two phases can be distinguished in the construction of the monument. Unworked stones and a few bricks were used for the bema vault, the arcades, and part of the south wall; and unworked stones, broken tiles and bricks were employed in second use for the masonry between the arcades and the other walls of the monument.

The earlier church was a three-aisled rectangular basilica (11.70×9.30 m.) without a narthex. The aisles were separated by piers, from which the arcades were sprung. Since the walls are only 60 cm. thick, we may tentatively conclude that the church of St. Nicholas was a timber-roofed basilica. The monument has a number of features of the Early Christian period: a) the synthronon in

the apse (the synthronon is of composite type according to A. Orlandos); b) the step of the semi-circular apse; c) the use of unworked stones and a few bricks for the masonry; and d) the absence of any kind of ceramic ornament. The almost unformed cornice of the apse is reminiscent of Early Christian churches.

A monastery was built on the ruins of this monument during the Venetian occupation of Zakynthos. Its church was part of the central aisle of the basilica. The island enjoyed a period of peace after the second half of the 6th century. In view of this, and of the morphological features of the monument, the basilica of St. Nicholas may be dated to the end of the 7th or the beginning of the 8th centuries. Two basilicas on the island of Paxoi, which date from this same period, have close morphological similarities with the monument under discussion.

It might be suggested, therefore, that the basilica of St. Nicholas is the only remaining Early Christian church on the island of Zakynthos.